

namenregister besluit, treden wij de grote onderscheiding van de examencommissie graag bij.

Van een recensent wordt nu eenmaal verwacht dat hij ook kritiek uitbrengt. We kunnen slechts wijzen op kleinigheden. Enkele bibliografische referenties missen stricte uniformiteit. Zo worden bijvoorbeeld sommige titel-woorden nu eens met en dan weer zonder hoofdletters geschreven. Men vergelijkte onder anderen de volgende voetnoten - we beperken ons tot een bewijsplaats - met de corresponderende titels in de bibliografie: 20, noot 1; 22 noten 3, 4 en 6; 23, noot 7; 24, noot 11; 35, noten 68 en 70; 81, noot 89; bij P. Declerck, de woorden priesteropleiding en kerkprovincie, *passim*. De auteur is ook niet steeds consequent in het aanwenden van de verkorte titels door hem zelf op pagina 19 aangegeven. Tenslotte wijzen we nog op enkele verschrijvingen: 14, P. Declerck, De diocesane..., *XII* in plaats van *XIII*; 16, G. Joos, Een Latijnsche..., *1928-1929* in plaats van *1938-1939* en *Dekretes* in plaats van *Dekrets*; 18, R. Tambuyser, en *1593* in plaats van *1573*; 59, noot 198, *Latijnse.. Aantekeningen* in plaats van *Latijnsche...Aantekeningen*. Dat het hier wel eens om zelffouten gaat, ligt voor de hand. In elk geval doen deze details niets af van de boven uitgesproken waardering voor deze grondige, klare en vernieuwende studie. Hopelijk vindt de auteur ooit de gelegenheid ook de geschiedenis van de volgende jaren te schrijven.

Michel Cloet

J. J. Huizinga, *J. Heemskerk Azn- (1818-1897). Conservatiefzonder Partij* (Harlingen: uitgegeven in eigen beheer, 1973, 301 blz.).

De schrijver van deze Leidse dissertatie heeft er goed aan gedaan zijn aandacht te richten op het vrijwel onbekende leven van de negentiende-eeuwse staatsman Heemskerk. Zeker, lang hebben zelfs middelbare scholieren geweten, dat Heemskerk Sr. de man was van drie ministeries en dat met hem de laatste Nederlandse conservatief ten grave was gedragen. Maar de mens achter zo veel taaie vasthoudendheid bleef hun verborgen, niet het minst vanwege onkunde in deze van hun leraren. Die konden er op hun beurt ook weinig aan doen, want er bestond geen behoorlijke studie over deze wat raadselachtige, moeizaam schipperende en weinig inspirerende figuur, van wie Oud in zijn *Honderd Jaren* (2e dr., 1954, 82-83) al te stellig constateerde dat hij in zijn jonge jaren een man 'van ultra-liberale begrippen' was om in de jaren zestig 'de meest op den voorgrond tredende leider der conservatieven' te worden.

Huizinga, nog door de Rotterdamse hoogleraar C. W. de Vries aan het opsporen van de familiearchieven gezet, heeft een schat van vaak onbekende gegevens verwerkt tot een goed gedocumenteerd, uitvoerig levensoverzicht. Bijzonder te waarderen valt dat hij - in tegenstelling tot bijvoorbeeld de dissertaties van Kasteel over Kuyper, Suttorp over De Savornin Lohman, Bos over Van Houten en Van Esveld over Treub - aan een biografische opzet heeft vastgehouden. Met als basis de persoonlijke beschouwingen van Heemskerk zelf staat diens levensontwikkeling hier dusdanig centraal, dat men zou kunnen spreken van een uitgewerkte autobiografische studie, aangevuld met visies van tijdgenoten en becomingmentarieerd en gecorrigeerd door een modern historicus. Die heeft zich zelfs als amateurpsycholoog laten kennen, doordat hij meer dan eens wijst op de vele 'vaderfiguren' die de aan autoriteit gehechte conservatief aan zijn identiteit zouden hebben geholpen: grootvader Stuart, zijn dominerende moeder, Thorbecke als de vrees inboezemende, uitdagende

RECENSIES

en Willem III als de eerbied afdwingende, geborgenheid gevende supervader. Maar ook voor lezers die als simpele historici hier wat moeite mee hebben - onder andere vanwege hun kennis van 's konings optreden tegenover zijn ministers - biedt deze dissertatie belangwekkende gegevens en beschouwingen. Niemand die zich met de politieke geschiedenis van de negentiende eeuw bezig houdt, mag haar ongelezen laten. Afgezien van de kwalificaties die de schrijver aan zijn held geeft, doet zijn boek deze kennen als een van huis uit gematigd liberaal met conservatief-sociale inslag, als de politicus die lang de Amsterdamse factie-belangen behartigde, vervolgens als de staatsman die in constitutioneel opzicht de vasthoudende conservatief werd en die pas het politieke strijdgewoel verliet, toen het door hem verfoeide partijenstelsel parlementair ging functioneren. Heemskerk Sr. was als remonstrant voorstander van godsdienstige verdraagzaamheid; hij was de incorporatie van het compromis, de man die beter wist wat hij niet dan wat hij wel wilde en aan wie een lang politiek leven beschoren was bij de gratie van de in ons land lang onduidelijk blijvende krachten van de toekomst.

De jonge doctor heeft door middel van zijn verdienstelijk proefschrift ook een antwoord willen geven op de kwellende vraag van onze geschiedschrijving: 'wie waren de conservatieven en waarom is in Nederland geen levensvatbare conservatieve partij ontstaan zoals in andere democratische landen'? Dit is hem mijns inziens niet gelukt. Hoe zou dat ook kunnen, waar hij geen enkele studie over het conservatisme in het algemeen of over conservatieven in het buitenland zichtbaar in zijn eigen boek heeft verdisconteerd. De actueel gerichte publicatie van de protestantse politicoloog Hoogerwerf over *Protestantisme en Progressiviteit* (1964) is het enige werk van aanverwante aard dat hij in zijn literatuurlijst noemt en éénmaal citeert. Te achterhalen wie *de* negentiende-eeuwse conservatieven in Nederland nu eigenlijk waren, lijkt me overigens alleen al een opgave die de grenzen van een dissertatie verre overschrijdt. De schrijver heeft zich bovendien direct op een doodlopend spoor gezet, door in zijn inleiding gemakshalve vast te stellen dat hij in heel zijn boek 'de benaming conservatieven gebruikt, voor wie geen volgelingen van Thorbecke, oftewel liberalen waren'. Maar hoe kan deze begripsafbakening hem nu helpen voor de laatste twee hoofdstukken, waarin het liberalisme de overleden, tijdens zijn leven al eenzaam geworden Thorbecke achter zich heeft gelaten? Daarenboven wijst hij er zelf meermaals op, hoe zelfs in Heemskerks meest 'conservatieve' tijd, de jaren zestig, diens inzichten niet wezenlijk van die van Thorbecke zouden verschillen. Anderzijds merkt hij bijvoorbeeld op pagina 49 op, dat Heemskerk het niet eens was met een wetsontwerp van de regering-Thorbecke 'nu in gezelschap van onverdachte liberalen'. Op pagina 61 wordt de lezer bepaald onjuist ingelicht en in het door Huizinga gesponnen warnet van begrippen ingekapseld, wanneer hij vaststelt dat 'het vasthouden aan de scheiding der staatsmachten ... zuiver conservatief' is en dat het overbodig vinden van partijen 'eveneens een kenmerk van conservatisme' mag heten. Raadpleging van het Thorbecke-archief had niet alleen een heilzaam tegenwicht tegen de te veel aan de Heemskerk-stukken ontleende optiek kunnen betekenen, maar ook dergelijke misverstanden kunnen voorkomen. Trouwens, alleen al de nog altijd waardevolle dissertatie van Verkade (die de auteur nergens vermeldt) had hem beter kunnen doen weten.

Dat Heemskerk, zoals de ondertitel van het boek aangeeft, een conservatief zonder partij was, heeft Huizinga terecht duidelijk gemaakt. Maar of dat nu te wijten is aan de andere conservatieven dan wel aan deze veldheer zonder blijvend leger, is niet gemakkelijk uit zijn boek af te leiden. Enerzijds heet de in de omgang wat moeilijke staatsman een 'waar conservatief' (bijvoorbeeld 149 en 213), anderzijds kon hij blijkbaar, 'kenmerkend voor de middenman', noch clericalen noch anticlericalen tevreden stellen, zodat hij als zodanig

'de aanwezige conservatieve krachten niet kon bundelen omdat hij niet meeging op beslissende, onmisbare punten' (bijvoorbeeld 119 en 212-213). Zijn verdraagzaamheid, zou hem definitief ongeschikt gemaakt hebben als leider van de conservatieven (154), maar tegelijkertijd waren deze al eerder als 'partij' verdwenen (155). In 1876 was hij geen leider meer van 'de conservatieve richting' en stelde hij het landsbelang boven 'het belang van de conservatieve partij die niet bestond en waarvan hij geen leider was' (156). Zo blijft de schrijver, ondanks het bieden van verhelderende aspecten, het eigenlijke antwoord toch schuldig en krijgt men de indruk dat hij met zijn onhelder, soms tegenstrijdig termgebruik is vastgelopen.

Het zou evenwel onbillijk zijn op grond van bovenstaande kritiek tot de conclusie te komen dat het boek niet de moeite waard is. Wie het met bescheidener verwachtingen ter hand neemt dan de auteur in zijn inleiding wekt, zal het geboeid en met vrucht lezen. Het is op zijn minst een interessante bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlandse conservatisme.

J. A. Bornewasser

Emiel Lamberts, *Kerk en liberalisme in het bisdom Gent (1821-1857). Bijdrage tot de studie van het liberaal-katholicisme en het ultramontanisme* (Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie 5e reeks, VIII; Leuven: Universiteitsbibliotheek-Universitaire uitgaven, 1972, xxxix + 508 blz.).

De verhouding tussen de katholieke kerk, als machtig bolwerk van traditie en restauratie, en het liberalisme, als veldwinnend erfgenaam van het vooruitgangsoptimisme der Verlichting, is een van de meest op de voorgrond tredende aspecten van de negentiende-eeuwse politieke, ideeën- en cultuurgeschiedenis. Het koninkrijk België, staatsrechtelijk gegrondvest op de liberale grondwet van 1831 maar tevens sterk onder invloed verkerend van de katholieke kerk, staat model voor het spanningsveld waarop katholieken zich politiek-theoretisch en -praktisch bewogen. De belangrijke studies van H. Haag voor de begintijd en van A. Simon voor geheel de negentiende eeuw hebben overtuigend aangetoond, hoe zeer een praktische vrijheid ten bate van een bloeiend sociaal en cultureel leven in eigen kring de grondslag vormde voor de onderling gedifferentieerd politiek handelende en denkende katholieken.

Binnen het nieuwe koninkrijk is de ontwikkeling van het bisdom Gent weer een pregnant voorbeeld van deze differentiatie. Zowel op het terrein van de eigentijdse botsing der meningen als in het perspectief van de spronggewijze optredende verschuivingen leent de geschiedenis van dit diocees zich uitermate voor een studie over het liberaal-katholicisme en het ultramontanisme. Beide stromingen waren eigenlijk op hun wijze ultramontaans, gericht als ze waren op een herleving van de rooms-katholieke kerk. Als twee hoofdrichtingen uiteengroeiend maar ook overgangen en mengvormen kennend, ging het beide om een verschillend geïnterpreteerde vrijheid voor die kerk. Hoe verschillend ook in hun benadering van het liberalisme, ze gaven beide een religieus geïnspireerd en van oorsprong romantisch antwoord op de uitdaging die de 'geest der eeuw' was gaan vormen. Ook voor de pluriformiteit hiervan biedt de regio Gent markante specimina: men vindt er voltairiaanse, 'exclusieve' oud-liberalen naast en tegenover doctrinaire jong-liberalen, weldra aangevuld met behoudsgezinde orangisten, maar ook met radicale 'progressisten'. Van een grondige, op uitvoerig bronnenmateriaal steunende studie over de katholieke kerk in het bisdom Gent mocht derhalve op voorhand een vruchtbaar resultaat worden verwacht. Zij